

Agosti Chahoren hiztegia

PATRIZIO URKIZU

(UNED, Madril)

Baditugu euskal hiztegiaren historian hiltzaileak izan diren hiztegiak, pazientzi handiz urte luzeetan zehar beraien egileak burutzen ari ziren lanak tamalez amaitu gabe zituztenean, heriok bere baitara eraman baitzituen, irakurleengan sorturiko ezagutze-mina ase gabe utzirik. Hauetariko bat Chahorena¹ dugu, euskal hizkuntzaren historian garai bat mugatzera zetorkiguna eta bere sorterriaren ohoretan euskaldun batek eraiki edergarriak handienetako² zitekeenaren esperantzak galdu egin zirelarik, Boudard³ hizkuntzalari eta arkeologo jakintsuak dioenez.

Joseph Agustin Chaho Lagarde⁴ utzi zigunak, ordea, bere sarrerak⁵ eta *Abadetik Maisu-raino*⁶ doakigun hitz maileguen zerrendak, alegia, egitasmo zabalago batez gain, erakusten duten filologi jakituriak merezi zuten harrera hobeago bat, eta ez pairatu duen ahanztura, esate baterako, Azkue, Lhande eta Mitxelenaren hiztegieta. Beto, bada, ondorengo orrialde xumeok, Chahoren filologi lanaren oroitarazle gisa, bederen.

Hitzaurrea zazpi kapitulu ezberdinetan banaturik dago, honelaxe, hain zuzen: I. «Règles d'orthographe et de prononciation euskarienne», 1; II. «Les Quatres langues du Dictionnaire», 14; III. «Les Etymologies de Larramendi», 28; IV. «Le problème à resoudre», 38; V. «Utilité de cette Introduction», 41; VI. «Origine et filiation des langues», 44; VII. «Les cantabrisms du latin», 69-93.

Azter ditzagun bada, banan-bana, Chahoren iritzi eta solasak.

(1) Augustin Chaho, *Dictionnaire basque, français, espagnole et latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les Dictionnaires des Académies française et espagnole par...*, Bayonne, Imprimerie de P. Lespès, rue Lormand, n° 1, 1855-1857. (Aurrerantzean D).

(2) «fera époque dans l'histoire de la langue euskarienne; ce sera un magnifique monument élevé par un Basque à la gloire de son pays natal» (D, 93).

(3) Pierre-André Boudard; (1797-1870), Béziers-eko Société Archéologique delakoaren idazkari eta garaiko arkeologia aldizkarietan partaide (*Revue Archéologique*, Paris; *Bulletin de la Société Archéologique de Béziers*; *Revue de Numismatique Belge*, Bruxelles) euskal arazoa eta etruskoen misterioa ikertu zuen eta iberikoaz ere arduratu: *Inscription etrusco latine du tombeau de Publius Volumnius*, 1868; *Etudes sur l'alphabet ibérien et sur quelques monnaies autonomes d'Espagne*, 1852,...

(4) Joseph Agustin Chahoren bizitzaz (1811-1858) zenbait ohar argigarri aurki daiteke Eugène Goyhenecheren lan benetan irakurgarri honetan: «Un ancêtre du Nationalisme Basque: Agustin Chaho et la guerre carliste» *Euskal Herria (1789-1850). Actes du Colloque International d'Etudes Basques*, Société des Amis du Musée Basque, Bayonne 1978, 229-259.

(5) «Introduction philologique, grammaticale et littéraire» (D, 1-93).

(6) «Vocabulaire néologique ou liste alphabétique des mots nouveaux pris du latin par l'Euskarien, soit directement, soit par l'intermédiaire du castillan, du français, des dialectes de la langue romane, etc.» (D, 94-464).

1. Euskal ortografia eta ahoskeraren araudia

La richesse et la variété des dialectes euskariens ne doit changer en rien l'unité et la régularité de l'orthographe nationale.

J. A. Chahok hiztegiaren lehen zatitxoak argitaratzen hasi eta gero ohartu zen behar-beharrezko zuela abiabidean ezarri zuen hiztegiak sarrera gisako liburutto bat, zerabilen ortografiaren arrazoiak argituz, eta hala moldiztegitatu zuen *La guerre des alphabets*⁷.

Le Messenger de Bayonne delako egunkari politikoaren zuzendari zen Baron de Rignon-i (Vinsonek dioskunez⁸, Chaho honen arartekari omen) idatzitako gutun batez hasten da. Bere ustez ordurarte inprimatutako euskal liburu guztiak ortografia basa eta bizioz betean plazaratuak ziren⁹ eta, beraz, behar-beharrezkoa zen bat zuzena eta zehatza, gramatikaren legeen arabera akatsik gabea egitea. Probintzi batetik bestera, idazletik idazlerra, eta maiz idazle beraren baitan ikusten baitzitu aldaketak, Larramendiren lanetan ere ikus zitekeena eta sistemaren batasunak hala nola gramatikaren araudiek ezin onar zezaketena (D,8).

Aspalditik kezkatzen zuen ortografiaren arazoak Chaho, eta badirudi honek, soilki, atzeratzen zuela bere kanta bildumaren argitaratzea¹⁰, eta zio ezberdinengatik egundaino argirik ez duena ikusi, ezagutzen dugun arren sakabanaturik bere liburuetan eta *Ariel* (1844-1852), berak zuzendutako eta ia osorik idatzitako aldizkarian eman zizkigunak, eta 114 kanten lehen bertsoleroen zerrenda osoa Jean Haritschelharrek erakutsia¹¹. Berrartuko du ortografiaren eztabaida gaia *Le Messenger de Bayonne* (1852-1859), egunkari politikoan *Le Philologue Cantabre* ezizenarekin zinatu eta Hiribarren poetari zuzendutako gutun batean 1854. urteko urtarrilean lehenik¹² eta azaro-abenduan berriz, hala nola 1855. urteko lehen hiru hilabeteetan¹³.

Alfabetoen gerrak Chahoren irudimen bizi eta umoretsua agertzen digu, hamaika solasetan arituko baitzaizkigu hizkiak berriketari, pertsonak bailirean, eta noizpehinka irrigaririk ere kontatzen digu. Hala nola elkarriketa batean dioenean batek besteari: «Zer ordu duzu?» Eta besteak erantzuten dionean «Berroren Mesedek gura duena» (GA,5). Edota Markisa dotore eta apain, beti bere antzinakoak aipatzen ari

(7) Agustin Chaho, *La guerre des alphabets, Règles d'orthographe euskarienne, adoptées par la publication du Dictionnaire basque, français, espagnol et latin*, par..., Bayonne, Imprimerie et lithographie de P. Lespès, rue Pont-Mayou, n° 12, 1856. (Aurrerantzean GA)

(8) Jules Vinson, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Maisonneuve, Paris 1898, II, 729. (Aurrerantzean EB).

(9) «tous les livres basques imprimés jusqu'alors ont une orthographe vicieux et barbare» (GA, 2).

(10) «La seule question de l'orthographe, si importante pour la popularité et le succès de toute ouvrage, nous fait retarder la mise sous presse de *L'Histoire des Basques, des Chants Populaires de la Navarre et des provinces Basques*, et d'un *Dictionnaire Vasco-cantabre universel*, que la philologie réclame depuis long-temps et dont nous ferons bientôt hommage à la science européenne. «*L'Ariel. Journal Littéraire de Bayonne*, 16 février 1845, n° 20, 3.

(11) Jean Haritschelhar, «Balada-ren inguruan». *Literatura Biltzarra. II. Euskal Mundu Biltzarra*. Gasteiz 1987, 2. Eraskina. [Ik. *ASJU* XXII-1, 1988]

(12) *Le Messenger de Bayonne, journal politique*. «Lettre sur l'orthographe basque, en réponse à l'abbé Hiribarren. Signée: Le Philologue Cantabre». 19 janvier 1854.

(13) Idem, «Lettre sur l'orthographe basque, par A. Chaho, (28 novembre 1854, 9, 14, 19, 25 décembre 1854; 6, 16, 25 janvier; 10 février, 15 et 24 mars 1855. *Guerre des alphabets*, par Chaho (reimprimé ensuite en annexe en tête du Dictionnaire, EB, II, 779).

den bati erantzuten dionean: «Markisa xarmant eta graziaz betea, zure asaba zaharrak XIII. mendekoak baldin badira, nereek ez dute datatzen» (GA,6).

Euskal alfabetoa, Chahoren iritziz hau da, edo hobe esan, honek beharko luke izan: *a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, ñ, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y* eta *z*. Chahok bere sistimaren agertzearekin batera Darrigolek¹⁴ proposatzen zuenaren alde on eta txarrrak epaitzen zituen. Jakina denez, Betharram-eko teologia irakaslea Volney¹⁵ sariaren irabazle izan zen, sarira aurkeztu ziren M. E. Garay de Monglave eta M. Mon-Lézun de Hasparren idazleen aurretik, eta euskarari buruzko bi liburuttoren egile dugu.

Ahoskerazko adibideak eta argitasunak ematen dituenean frantsesa, gaztelania, italianoa, latina eta greka aipatzen dizkigu bidenabar, hemen orain, bokalez eta konsonantez dioena aipatuko dugularik.

Bost bokalak, *a, e, i, o, u*-ren grafia eta ahoskera eman ondoren, oso berea zuen seigarrena, *ü* xubererazkoaz hauxe esaten digu:

La verité est que les populations du midi de la France on gardé l'u fermé dans leurs patois romans ou latins. Cet u n'est pas français, puisque les Francs, longtemps après l'empereur Karloman ou Charlemagne, parlaient encore la langue teutonique. Les Gaulois et les Druides se servaient de l'u fermé. De qui le tenaient-ils? Ce n'était point des Celtes, mais peut-être bien des Euskariens-Ibères, qui occupèrent le midi de la France avant les Gaulois et les Celtes¹⁶ (D, 5).

Noski, aġian honetatik egungo filologo batengana jo nahi duenak irakur dezake René Lafon¹⁷, zeinek dioskun, *ü* etorkiz *u* fonematik ezberdin ez zena, aldaera fonetiko izatetik fonema bilakatzeko heldu izan dela beste hizkuntzen harremanen ondorioz, alegia, *ü* duten hizkuntza erromanikoekin (gaskoina, bearnesa eta probentzalarrekin) XI-XV. mendeetan zehar eta geroagokoetan elkarrekin bizi ondoren.

Bokaletan, bere ustez, ezarri beharko litzatekeen lehen erreforma azentuaren kakoa kokatzearena zen, *a* bokalean, hain zuzen, mugatua dela adieraztearren, adibidez, *á: aítá, amá...*¹⁸.

Konsonantei dagokienez bat dator Darrigolekin batzuek sobera direla, baina kasu berezi batzutan kontserbatzea ere ez dela batere gaitz, begietarako mesedegarri baizik. Ikus dezagun puntu hau xeheago.

Hasiera batean eginiko proposamenak harrera txarra izan ondoren, alegia, italiar bezala, *ga-*, *ghe-*, *ghi-*, *go-*, eta *gu-* idaztearenak, Darrigolen modura makurtzen da, eta *ga-*, *gue-*, *gui-*, *go-*, *gu-* idaztea proposatzen digu, lehengo era laketago izan arren (D, 10)¹⁹.

(14) Jean Pierre Darrigol (1790-1829), *Dissertation critique et apologetique sur la langue basque*. Par un ecclésiastique du diocèse de Bayonne, Bayonne, Duhart-Fauvet, 1827. *Analyse raisonnée du système grammatical de la langue basque*, Prix Volney, 1829.

(15) Constantin François de Chasseboeuf Volney, comte de, (1757-1820), bidaiari eta hizkuntzalari ospetsua, liburuon egilea: *Voyage en Egypte et en Syrie* (1787), *Vocabulaires comparés des langues de toute la Terre* (Paris, 1805); *Discours sur l'étude philosophique des langues* (1819)...

(16) Beltz nabarrez idaztearena gurea da.

(17) René Lafon, «Contact de langues et apparition d'une nouvelle voyelle: u et ü en basque», *Actes du Xe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes, Strasbourg 1962*, Paris, Librairie C. Klincksieck 1965, 901-909.

(18) «Dans les dialectes qui ne disent pas *aitea*, par euphonie en déclinaison, nous mettons à cet à l'accent espagnol, pour marquer le cas déclinaif: *aítá, amá*. Ce sera la première réforme de notre orthographe» (D, 5).

(19) *Ariel*, 1845, 16 février, n° 20, 3.

C, ç, qu, v, y grafema eta digramak ez dirudi oso ongi ikusiak direnik, eta bere desagertzearen alde azaltzen da, baina ez beti. Honela, *ca-*, *co-*, *cu-*, eta *que-*, *qui-* aldatzeari *k*-gatik ongi deritzo, baina *-c* bukaeretakoa ez. Zergatik? Ortografiaren arazoa oso garrantzitsua delako edozein idazleren arrakasta eta herrikoitasuna kontutan hartzen badira²⁰, eta Archuri eginiko kritika batean dioenez, dena *k* eta *z* bihurtuko balitz, beharrik gabe bidertuak, bistaren etsai liratekeelako, eta hizkuntzari halako aire basati bat emanen lioketeelako, Scaliger eta Mezzofantiren ustetan bere gozotasunaz eta doinu ederraz nabarmentzen den hizkuntzari.

Egiten dituen proposamenak hauexek dira: *ca-*, *que-*, *qui-*, *co-*, *cu-* kentzea eta bere ordez *k*- erabiltzea; *ça-*, *ce-*, *ci-*, *ço-*, *çu-* kentzea eta eta *z*- erabiltzea ordain bezala, kontutan hartu behar baitzen euskal nazioaren lurralde gehientsuenetako idazleek honela egiten zutela garaian²¹, baina *c* grafemak hartzen du zoko batean begiramena, hau da, hitz bukaeretan, bestela, esan bezala, oro *k* balitz bitxi eta arrotz eginen bailuke.

V-ri dagokionez esaten digu joera nagusi B-z aldatzea dela, baina zail egiten zaiola kasu guztietan hala egitea, ezen zenbaitetan ortografia etimologikoa behar den, eta historian zehar erabilitako pertsona edo familia izenek arruntki erabiltzen dituzten.

W-a dela eta baztertu egiten du, Walstein, Walton edota Warin bezalakoak liratekeenak, ez baita bere helburua lau eledun hiztegian sartzea Geografiari edo Biografiari dagozkien izen zerrendak.

X-en kasuan ez dator bat Darrigolekin, honek kentzea eskatzen duenean berak ezinezkoa dela ikusten baitu, bederen adibide hauetan: Xavier, Xenophon, Ximenez, eta berdintsuetan.

Y-ri dagokionez ados dago kentzeko frantsesaren *i* doblea edo gaztelaniaren *i* grekoa, *i*-rekin edo *j*-rekin ordezkatu baitaitezke aski ongi. Hala: *anaia*, eta ez *anaya*; *jabe* eta ez *yabe*,...

Z-a dela eta abagadune ederra aurkitzen du trufatzeko Astarloaren ideiez eta honen eskola jarraitzaileez, eta ez zaigu agertzen Jon Juaristik dioen eran²² XIX. mendeko euskal filologoaren miratzaile, alderantziz baizik, ikusten zutelako euskara giza hizkuntza orotan, beren abertzaletasun buruberoak liluraturik²³. Astarloaren sistima²⁴, Zamacolak²⁵ eta Errok²⁶ onartu zutena, letra bakoitzari esanahi bana eman nahi izatea izan zen, edota Mitxelenaren hitzetan, fonema morfema bilakatu nahi izatea²⁷.

(20) *Le Messager de Bayonne*, 1854, 7 janvier, n° 386, 2.

(21) «mais les Basques-Espagnoles formant le très-grande majorité de la nation euskarienne, leur usage ne pourrait être condamné que par l'évidence de quelque règle plus sacrée que la loi du grand nombre» (D, 8).

(22) «Erro era uno de los autores más citados por Chaho, que parecía profesarle una admiración desmesurada» (Jon Juaristi, «Las fuentes ocultas del romanticismo vasco», *Literatura Biltzarra. II. Euskal Mundu Biltzarra*, Gasteiz 1987, 4 [Ik. *Cuadernos de Alzate* 7]).

(23) «Quelques uns de nos philologues nationaux, tels qu'Astarloa, D. Erro, Zamacola et Bidassouet, échauffés par un enthousiasme, excusable du reste, mais souverainement ridicule [...]. Une certaine ignorance de l'histoire a eu sa bonne part dans l'erreur de nos philologues montagnards, qui, voyant tout à travers le prisme d'un patriotisme exalté, on cru reconnaître l'Eskuarra dans tour les dialectes du langage humain» (J. A. Chaho. *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit*, par..., Paris, Arthus Bertrand, 1836, 12.)

(24) Pablo Pedro Astarloa, *Apología de la Lengua Bascongada*,..., Madrid, Geronimo Ortega, 1803.

(25) J. A. Zamacola, *Perfecciones analíticas de la lengua bascongada*, Bilbao 1822.

(26) Juan Bautista Erro, *Alfabeto de la lengua primitiva de España*,..., Madrid, Repullés, 1806.

(27) Luis Michelena, «Guillaume de Humboldt et la Langue Basque», *LH*, 131.

Astarloaren metodoa aski modu farregarrian kritikatu izana zen jadanik Toulouse-ko irakasle zen Lecluse-rengatik, zeinak zioenez, astean mila hitz aztertuz 4.426.554 urte beharko zituen hala ikertu nahi bazuen hiztegi osoa, eta eranstean du: «Aguian bai!» (sic)²⁸. Halaber, M. d'Abbadie Arrastoitarrak²⁹ bertsuak ere eskaintzen dizkio. Hona bada, Chahoren hitzak Z-az, honen nortasunaz baliatuz:

Les lexicographes prétendent que je (Z) ressemble aux éclairs; mais je ne crois pas que les inventeurs de l'écriture primitive se soient amusés à dessiner les traits de feu, les carreaux mortels du fluide électrique sortant de la nue avec d'horribles détonations pendant l'orage, pour donner cette forme éblouissante à l'une des consonnes de leur alphabet. Les lexicographes font aussi remonter l'origine du S au tonnerre...(GA, 6).

Azkenik eta bukatzeko lehen kapitulu hau mintza gaitezen gurean hainbat tinta isurarazi duen H-az. Historiaren izendegian gontserbatu dela soilik Hegoaldean, baina behar beharrezkoa dela solasaldien argitasunarentzat, eta ekialdeko euskalkietan mantendu dela oso-osorik, dio, eta espero duela euskal idazleek, libre direlarik hartzeko ala uzteko, erabilerak menderdi baten buruan, epe hau aski izango baita ortografiaren batasuna lor dadin, erabakiko duela, eta izango dela hau geroak eman- go duen araua (D, 12).

2. Hiztegiako lau hizkuntzak

Nous voulons que ce *Dictionnaire* puisse servir à nos jeunes compatriotes à étudier le français, le castillan, et même le latin, à l'aide de l'euskarien.

Egungo heziketan ahanzten ari den helburu honekin eta, ene ustez, oraindik kontutan hartu beharko litzatekeenarekin hasten zaigu kapitulu hau, alegia, latina, frantsesa, gaztelania eta euskara elkarren lehian ikastea ez liratekeela traba eta oztopo, lagungarri baizik.

Sail honetan atzizkien arloa lantzen digu ere, lehenik izenenak, bost orrialdetan bata bestearen aldamenean ezarritik 30 bukaera nagusienak, *-ble*, *-bilis*-etik *-tude*, *-tud*, *-tudo*-raino, bat bederaren euskal ordainak emanaz. Ondoren aditzen bukaerenak, kritikatzan duela bidenabar Larramendik infinitiboak itzultzeko duen modua, ezen euskaraz ezin baita itzuli *floreecer*, *hacer* 'loratu', 'egin' baizik eta 'lilitzea', 'loretzea', 'loratzea' eta 'egitea' (D, 20).

Lau hizkuntzen atzizkien elkar ezartzeak ondorio eta iritzi bitxi batetara darama Chaho, hau da, latinak euskaratik hartu dituela hauetariko zenbait, hala nola, *-arius*, *-lis*, *-bilis*, *-tas*, *-tu* atzizkiak. Eta honekin aski ez izanik *bis-*, eta *ad-* aurrizkiak ere latinak euskaratik hartuak dituela frogatzen entseiatzen da, iadanik lehenago beste lan batean³⁰ saiatu zen bezala.

Euskarak latinarengan duen eraginaz aparte Europan antzinatean ziren hizkuntzez mintzo zaigu hipotesi gisako honetan: Europan, 1200 urte Kristo aurretik bi

(28) Fl. Lecluse, *Grammaire Basque*, Toulouse, 1826, 24. [Berrargitalpena ASJU XXI-3, 1987].

(29) «Astarloaren buru azkarrak / Hitztegui handi batez cargaturic / Euscaraco hamar milla-erroac / Utzi omen du onsa berheciric. / Ilhumbe herrilat herio garratzac / Hura botatu zuen bere erroetaric. / Holaco burubat noiz da aguertuco / Lan miragarri hura acabatzeco? / Munduaren azquen egun icigarrin / Demora helduco du trompetaraquin / Yaquinen Astarloa irartzartzerat / Han botzqui-itzulico erro churitzerat.» Arrastoitarra. (Fl. Lecluse, aip. lib., 216).

(30) Joseph Augustin Chaho, *Genie de la langue latine dans ses rapports avec la syntaxe grammaticale*, Paris, Mme Ruzald, 1836.

hizkuntza mintzo ziren, bat iparraldekoa, 'celto-scythe' bezala izendatzen duena, eta bestea, hegoaldekoa, euskara, eta honek, noski, orain baino hedadura zabalagoa zeukan: «Que des tribus d'Euskariens, sous le nom d'Ibères, aient primitivement peuplé L'Espagne, une grande partie des Gaules et L'Italie primitive; ce fait historique est déjà admis par les plus savants» (D, 26). Keltarrak sartu zirenean, ordea, bigarren antzinatearen lehen mendetan Italian, egoera hau desegin zuten eta iparburu ondoko herriz bete Italiako hegoaldea, etrusko, sabino, lukanio, latino, sammita eta abarrek. Hipotesi honen frogagarri ekartzen dizkigu Boxhornius³¹, Stiernhielm³² eta Leibnitzen³³ iritziak, zeinentzat latina eta greka ez ziren iparraldeko hizkuntza haren bi dialekto ederrenetarikoa baizik.

'Cello-scythe' delako hizkuntza honi Saumaise-k³⁴ 'gète' deitzen omen diola, eta euskararekin batera izan zela, antza, Europako bi lehen hizkuntzetarik bat.

Idea hauek agertzen dituenarekin batera Court de Gébelin³⁵ kritikatu du, honek euskara iparraldeko hizkuntzen artean sartzen zuelako, hala nola keltar hizkuntzekin lotu nahi zutenak euskara³⁶, eta euskal filologoak, hizkuntza guztiak batetik (hebreotik) eratorri nahi zutenak eta orotan, Larramendiren lanetan oinarriturik euskara ikusi nahi zutelako³⁷.

3. Larramendiren etimologiak

Vous pouvez donner droit de cité à un homme ou à une nation, mais non pas à un mot nouveau.

Larramendi oso estimatua zuen Chahok, behin eta berriro «le bon père jésuite» deituko du. Bere oroimena eta abertzaletasuna goraiatzen dizkigu, baina esaten ere egiri errespetu guttiagorik ez dionez, ezinbestekoa zaiola kritika egitea, Larramendiren ondorengoen erru gehienek haren lanetan dutelako iturri. Beraz, Larramendiren etimologiak eta asmakizunak jorratzen arituko zaigu oraingoan.

Lehenik, dio, badirela asmakizun zuzenak direnak eta geldituko direnak, eta aski erabiliak zirenak jada hura bizi zelarik.

(31) Marc Zuevius Boxhornius (1612-1653), holandar hizkuntzalari, beste lan anitzen artean *Historia Universalis* (1675) ospetsu baten idazlea.

(32) George Stiernhielm (1598-1672), suediar jakintsua, Kristina erreginaren poeta hautatua eta Antzinate Eskola-ko zuzendari Stockholm-en. Zientzia alor orotan aritua, egun suediar poesiaren aitatzat daukatena, eta beste liburuen artean *Lexicon vocabulorum antiquorum gothicorum* (Stockholm, 1642) izenekoaren egilea.

(33) Wilhelm Gottfield Leibnitz (1646-1716), matematikari, filosofo eta hizkuntzalari ezaguna. Euskaraz hauxe zioen: «Vasconum lingua me maxime perplexum habet, usque ideo caeteris omnibus dissidet Europeais, in ab Africâ olim in Hispaniam venit?» (*Opera Omnia*, Genève, frères de Tournes, 1768, T. VI, 219).

(34) Claude Saumaise (1588-1653), frantses filologo eta eruditoa. Latina, greka, arabea, hebreoa eta persa ezagutzen zituen. Protestantea, Leyde-n filologi irakaslea.

(35) Court de Gébelin (1725-1784), Darrigolek ere aipatzen duen idazlea. Bere idazlanen artean: *Histoire naturelle de la Parole, ou Grammaire Universelle* (Paris, 1776), eta *Le Monde Primitif* (1775-1784).

(36) Edward Lhwyd-en ideia honetan eta bere jarraitzailei buruz ikus: Patrizio Urkizu, "Euskara eta garaiko hizkuntzalariak", *Pierre D'Urteren hiztegia, Londres 1715*. Donostia 1989, II, 5.

(37) "Les philologues cantabres n'ont pas été moins exclusifs et systématiques; ils n'ont vu partout que de l'euskarien, ils en ont mis partout, avec autant d'enthousiasme que de légèreté: nous ne voulons pas dire d'ignorance. La première et la grande source de ces erreurs de linguistique se trouve dans le *Dictionnaire trilingue* de Larramendi" (D, 28).

Halere, hiztegi batean sartu aurretik bere ustez, hitz berriak heltzen utzi behar dira, denborak, erabilerak, eta hizkuntza maisurik handiena den herri onartzeak soilki klasiko bilaka baititzakete, arteak eta zientzien aurrerabideak egunero asmatzen dituzten hitzak. Alegia, horrela bakarrik hizkuntza aberasgarri diren hitz guzti horiek lor dezaketela bere *droit de bourgeoisie*, hau da, hiritar eskubidea.

Astronomiari dagozkion hitzekin hasten da, esanez, 'birichiac' *les gémeaux géminis* itzultzeko ongi asmatua den bezala, *acuvario* itzultzeko darabilen 'izarpillá, urjarioa', beste inongo argitasun eta zehaztasun gehigarririk gabe ez dela egokia.

'Atzempea', 'araututsa', 'aldaitza', 'bapestantza', 'askijakindea', 'asbukadea', 'arkisuria', 'jakindalla', 'aldaurkea' eta 'aurkelaugoa' aipatzen ditu eta adierazten, dudarik gabe jesuitaren trebetasuna handia dela hitz berri horiek eratzen, baina ondorio txar bat dariola horri, hau da, sortutako hizkera *jerga* 'ulertezina' bilakatzen dela³⁸.

Euskararen etsai amorratuak ziren gaztelarren aurka sutu zen Larramendi, baina Chahorentzat alor oker batean ihardun zuen eta paratu eztabaidagaia. Euskararen pobretasuna arte eta zientzien teknologia berrietan aitortu beharrean eta Europako hizkuntza zaharrenaren edertasunak agirian utzi beharrean, etimologiaren lur irristakorrean labainduz, etimologia farregarriak, faltsuak eta liluratzailak sorturik³⁹.

Adibide gisara ematen dizkigu honakook: *artaletete*, euskal 'artotalo'-tik omen dator. Berdin *escarcela istarcellua*-tik datorrela dioenean nabari baita Larramendik ez duela italiano hiztegi bat begiratu ere, *scárso*, *scarsélla*-tik baitatoz gaztelaniazko eta frantsesezko *escarcela* eta *escarcelle*. Halaber, *ungarina* hiztegi guztiak hungaroen kasaka, *casaque à la hongroise* bezala jotzen dutena Larramendik 'on' eta 'arin'-etik datorrela dioskunean. Eta beste horrelako askotan.

Frantziako hegoaldean mintzatzen diren erromantzeen ezagutza ere nahitana-hiezkoa ikusten du Chahok, nahi bada etimologiaren munduan sartu arrakasta pittiren batekin, eta hauek ontsa burutu⁴⁰.

Larramendi eta Chaho, bi saltsero handiak bezalaxe aurkezten dizkigu Mitxele-nak⁴¹, aztertzerakoan nola Azkue saiatu zen, baina arrakastarik gabe baztertzen bere hiztegitik Larramendiren usaina zezaketen hitz guztiak. Biak, ordea, nahi ala ez, Andoaingoaz kutsaturik gelditu ziren, dudarik gabe.

4. Erabaki behar den arazoa

Ceux qui ont appris à écrire, et qui veulent étudier une langue nouvelle pour eux, n'ont besoin que d'une grammaire, d'un Dictionnaire, et d'un professeur patient et intelligent.

Sarrerako kapitulurik xumeenetarikoak dugu hau, bertan hizkuntzaren ikasketa buruzko gogoeta batzuk ematen dizkigula. Larramendi beti oroimenean, aipatzen digu honek espainiar estuekin izan zituen borrokak eta nola bere gramatikari izenbu-

(38) "Il est incontestable que les mots qu'il adopte en qualité de traducteur sont fort ingénieux et ne manquent pas d'exactitude. Les puristes diront que c'est là jargonner, plutôt qu'enrichir une langue: peut-être sommes-nous quelquefois de leur avis" (D, 29).

(39) "Étymologies dérisoires... Étymologies fausses, illusoire... Étymologies évidemment fausses et dont l'abus vraiment déplorable dépare aujourd'hui ses travaux lexicographiques" (D, 30, 32, 34).

(40) "Il ne faut pas perdre de vue qu'une connaissance parfaite des patois romans du midi de la France, est indispensable pour attaquer avec succès l'étymologie de certains mots que le français et le castillan doivent au latin" (D, 33).

(41) Luis Michelena, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*, Bilbao 1970.

ru ospetsu bat ezarri zion *El Imposible Vencido*, eta nola hala guztiz ere, «Academia de la Lengua Española» delakoaren hiztegian *vascuence* hitzaren esanahia iluntasunarekin batzen zen.

Nola erabaki behar den arazoa argi eta garbi dauka hiztegiak, behin eta berriro adierazia gainera, alegia, hiztegiaren bitartez ulertezintzat jotzen den hizkuntza oso-osorik ulertua izango baita, eta froga irakurleak egin dezan Errefrau bilduma bat eta Nafarroako eta Euskal Probintzietako Herri Kantent beste bilduma bat iragartzen dizkio⁴².

Gorago aipatu dugu kanta bilduma hau, oraindik egun argitaragabea egotea deitoratzen zuelarik Pierre Lafittek⁴³.

Atsotitzei dagokionez, hona hemen hitzaurrean zehar sakabanaturik ematen dizkigun adibideak:

1. Erroia haz ezac, beguiac dedezac (D, 10)⁴⁴.
2. Nahia bai, ahalic ez (D, 11).
3. Ur onetara ferretariac (D, 33).
4. Jaureguic berac ardiesten ezin duena, du gutiesten (D, 43)⁴⁵.
5. Zahar elhe, zuhur elhe (D, 65)⁴⁶.
6. Urac eta eguiac bethi eguiten dute bere bidea (D, 71).

Euskarazko hauetaz aparte badakartza beste batzu, frantsesez, gaztelaniaz eta bearneraz, hala:

7. Cual mas, cual menos, toda la lana es pelos (D, 76).
8. Camino, camino, n'agues pouou que lou camin te manco (D, 33).
9. Gorge qui se tait, reste pleine de confusion. Etabar.

Chaho lehenago eta luzeago aritua zen gai honi buruz⁴⁷, eta ematen dituen adibideak eta exenpluak, soilik bere idazkera arin, dotore, argi eta atseginago egitearren zen.

Hizkuntza ikasteko behar direnak agertu eta garbi adierazi ondoren, orduan eta zaharrago orduan eta zailago eta nekezago ikasten dela hizkuntza bat, zaharrago eta ahanzkorrago dela bat, zioen. Egia handia dena gure gaitzerako, tamalez.

(42) «Un joli recueil de Proverbes et des Chants Populaires de la Navarre et des provinces basques» (D, 39).

(43) «Cette édition de Chants populaires n'a jamais paru et c'est regrettable», Pierre Lafitte, «Jean-Martin de Hiribarren (1810-1866)». *Euskal Herria (1789-1850). Actes du colloque international d'Etudes Basques, (Bordeaux, 3-5 mai 1973)*, Société des amis du Musée Basque, Bayonne 1978, 188.

(44) «Norris le vautour, il te crèvera les yeux». Oihenartek ematen digun itzulpena, ordea, zuzenago dela uste dugu, erroia ez baita butroea, belea baizik.

(45) «Ce que Jaurégui, n'est pas de force à comprendre de lui-même, il le dédaigne et le méprise» (A. Oihenart, *Les proverbes basques recueillis par le Sr. d'Oihenart plus les poésies basques du mesme Auteur*, Paris, 1657, n° 263). Itzulpen hau ere Chahorena da.

(46) *Zahar hitzak, zuhur hitzak*, Arnaud d'Oihenart, n° 420.

(47) Joseph Augustin Chaho, «Les Proverbes basques», *Biarritz entre les Pyrénées et L'Océan; itinéraire pittoresque*, Bayonne, A. Andreosse, 1855, II, 32-67.

5. Hitzaurrearen balioa

Tout dictionnaire de l'idiome euskarien, pour être clair, méthodique, complet [doit être]... précédé d'une Introduction.

Euskal hiztegi batek nahi badu argia, arauduna eta osoa izan behar-beharrezko dauka hitzaurrea. Baina, eransten du Chahok, Pirinea mendikateko honunzko idazle guztien akatsa izan dela, Larramendiren eskolarena, alegia, euskararen goraipamenak idaztea etengabe, baina ordenarik, argitasunik eta araurik gabe. Larramendiren akatsak aztertzen jarraitzen du, eta ikusten bertan iparraldeko euskalkiak eta bizkaiera berak oso leku guti dutela, ia ez direla ageri, ere, eta erdal hiztegiaren itzulpen txar bat zela⁴⁸, baina azkenean esaten digu aski dela bere akats eta hutsuneen kritikatzear eta txalotu besterik ez dela egin behar jesuitaren lana eta abertzaletasuna⁴⁹, bataiatzen duelarik *Le patriarche de notre lexicographie*, bere hiztegiko hitzaurrean diren 229 orrialdeak gramatikazkoak baino areago izan arren apologiazkoak eta literaturazkoak.

Hitzaurreak, beraz, irakurleari beharrezko dituen lanabesak eta giltzak eman behar dizkio uler dezan hizkuntza horren gorputza den hiztegia eta arima den gramatika, Larramendiren hitzak berak erabiliz. Eta erraminta hauen bitartez, edonor, neurri apal batean argia eta adimentsua bada, inoiz inon euskara entzun gabea izan arren, edozein euskal idazki itzultzeko gai gauzatuko da.

6. Hizkuntzen hasteaz eta etorkiaz

Nous ne prétendons que notre conviction personnelle puisse avoir la moindre autorité dans cette question.

Gehien jorratzen duen arloa dugu honakoxe hau, eta esango nuke ezpairik gabe bera dela gustokoen duena, bere irudimena aske eta hegaltari, arin eta lasai baitabilkio bertan. Larramendiri egotzen zion hura, gaizki hautatua zuela eztabaida lekua, horrexegatik zioen, hain zuzen, hau baitzen beretzat ia etsairik gabeko borrokatokirik aiposena. Areago oraindik, bere maisuaren joera bati jarraikiz, bere asmakizunak benetazko jotzen zuten haien lepotik far eta irri egiteko okasio egokia⁵⁰.

Chahorentzat munduaren historia bi arotan banatzen da: lehen aintzinatea eta bigarrena. Lehen aintzinatean bizi ziren herriak bitan ziren ere banatuak: Iparrekoak eta Hegokoak. Lehen aroa 1200 urte K.a. bukatzen da Iparreko erraldoi barbaroen inbasioekin. Digante hauek Europako partean keltak ziren eta Asiakoan «esita» delakoak.

Iritzi hauek Cluvier⁵¹ geografoaren lanetan eta Humboldt-enetan⁵² oinarritzen ditu. Lehenbizikoaren ustez, keltarren oldeen ondorioz Europa osoak Keltika izena

(48) «Le dictionnaire de Larramendi, incomplet et pauvre par cela même n'est qu'une traduction grammaticalement défectueuse du dictionnaire castillan» (D, 42).

(49) «Il faut moins critiquer les omissions qu'il fit et les erreurs où il tomba, qu'approuver à ses nobles efforts et admirer son zèle patriotique» (D, 42).

(50) Charles Nodier était le premier à se moquer de ceux qui prenaient ces récits aux sérieux. (Roman d'Amat, aip. lib.).

(51) Philippe Cluvier (1580-1623), geografo eta historiagile alemana. Alemania, Italia eta Siziliari buruzko geografia historiko, politiko, arkeologiko eta topografiko baten lehen saioen egilea: *Introduction à la géographie générale, ancienne et moderne* (1629).

(52) Wilhelm von Humbolt (1767-1835), hizkuntzalaritzako gizonik garrantzitsuenetakoa. Parisen ikasi zuen (1797-99), Euskal Herria bi aldiz bisitatu (1799-1801) eta Astarloa izan zuen euskararen ikerketa

hartu zuen, eta bigarrenarentzat hegoaldeko lehen biztanleak euskaldun-iberoak izan ziren.

Chahori kronologia arazoak beti kezka handia eman zion, eta, adibidez, *Paroles d'un voyant*⁵³ liburuan zibilizazio ezberdinek hala nola, egipziarrek, txinarrek, indioek, arabeek eta idazle zenbaitek nola, Diogene Laerziok eta Diodoro Siziliarrak munduaren adinari buruz dituzten usteak agertzen dizkigu. Orogen ustetan lehen aintzinate honek 6100 bat urte inguru ukan zituen. Gristinoek, aldiz, bestela kontatzen zuten, esate baterako, Leizarragak bere *Kalendreras*-n (1571) hau izkribatzen du: «Munduaren hastetic hunedrano 5539 urthe»⁵⁴.

Atharraztarrantzat lehen aintzinatean euskaldunak ez zeuden bakarrik barreiatu-rik Europako hegomendebaldean, baita ere Afrikako iparraldean eta Asiako erdialdean. Honela konprentzen ahal zen barbaroak, keltak Europan eta «esitak» Asian, aberastu nahi izana bere gramatika analitikoak euskarak duen deklinabide antzeko batekin, eta euskal hitz pila gelditu izana sanskritoan eta latinean, alegia, iparraldeko kelto-esita hizkuntzan, geroago indoeuropeoa deiturikakoan⁵⁵.

Euskararen eragin hau sanskritoan eta latinean erakusteko hiztegia, deklinabidea eta aditza aztertzen ditu, eta ondorio honetara heltzen: ez dagoela deus berdinek Europako eta Asiako aintzinako bi hizkuntza hauetan, euskara eta kelta-esita artean, ez bada lehenbizikoak bigarrenari utzitako mailegu multzoa. Hau frogatzeko luze mintzo zaigu zenbait jakintsuren esanak erakarriz, hala, aipatzen dizkigu J. D. Lanjuinais-ek⁵⁶ itzulitako Bhagavad-Gita, Kantu Jainkoazkoa, A. G. Schlegel-en⁵⁷ argitaraldian, J. S. Bailly⁵⁸, J. P. Paulin⁵⁹, P. J. Roussier⁶⁰, etabar.

Bigarren Aintzinatean hinduek euskaldunei hartutako mailegu zenbaiten artean, adibidez, eguzkiaren hamabi ikurak leudeke, edota sanskritoak aniztasuna adierazteko duen *-já* atzizkia, zeina euskarazko *-dia* besterik ez den.

Ez gara ematen dituen adibide eta arrazoi guztiak hemen aztertzen hasiko, ez baikara gai sentitzen horretarako. Bakarrik adierazi nahi genuke, Chaho berak dioenez, ez duela euskal apologista zenbaiten moduan ikusi euskaldunengan lurreko lehen biztanleak eta gurasoak, baizik eta lehena izan dela euskara eta sanskritoaren artean diren analogiak ikusten eta azpimarratzen.

laguntzaile. Sanskrito, txinoa, hungaroa, birmanoa, japoniarra eta hizkuntza amerindioak ere ezagutzen zituen. Diplomatikoko Erroman, Vienan eta Londresen, Berlineko Unibertsitatearen sortzaile (1810), Euskal Herriaz lan ederrak idatzi zituen, eta hizkuntzaz interes berezia duen hauxe: *Sur la différence de structure des langues humaines et son influence sur le développement intellectuel de l'humanité* (1820).

(53) «Les chroniques égyptiennes donnent 6128 ans, les chroniques chinoises 6100 ou 6157 ans, la chronologie indienne 6204 ans, Diogène Laërce compte 6138 ans et Diodore le Sicilien 6081 ans. La chronologie arabe donne pour l'Age primitive ou pour l'Age ancienne 6174 ans» (J. A. Chaho, *Paroles d'un voyant*, 2, arg., Paris, J. Laisné, 1839, 276-277).

(54) Joanes Leizarraga, *Kalendreras...*, Rochellan, Pierre Hautin, 1571.

(55) Philippe Wolf, *Origen de las lenguas occidentales, 100-1500 d.C.*, Madrid, Guadarrama, 1971, 28.

(56) Jean Denis Lanjuinais (1753-1827), Konde jakobino famatua.

(57) August Wilhelm von Schlegel (1767-1845), bere anaia Friedrich-ekin *Athenäeum* aldizkariaren sortzaile, hizkuntzalari eta literatura kritikari ospetsua.

(58) Jean-Sylvain Bailly (1736-1793), Académie des Sciences delakoaren partaide, *Histoire de l'Astronomie ancienne* (1781) liburuaren egile, eta Pariseko alkate izana.

(59) Jean Philippe Paulin (1748-1806), historiagilea.

(60) Pierre Joseph Roussier (1716-1790), musikalaria, *Dissertation sur la musique des anciens* (Paris, 1770).

Idea honen oinarrian, ziurren ez legoke urrun bere garaian izen handiko izan zen Klaproth orientalista, honek lehenagoxe idatzirik baitzuen euskara eta Asiako hizkuntzen arteko eta bereziki semitikoak zirenekiko gonbaraketa bat⁶¹ 1824. urtean, eta 1831. ean Darrigolen liburuari buruzko iruzkin bat Pariseko *Le Temps* egunkari politikoan⁶², zeinetan ere X. Raymond-ek komentatu zuen Chahoren *Voyage en Navarre*⁶³.

Raymond-ek bere kritikarekin eraginiko gutuna izango da Chahok honi zuzendutakoa, eta bai honek eta bai *Etudes Euskariennes...* delakoek Pariseko aldizkarien arreta merezi ukan zuten⁶⁴.

7. Latinaren euskal maileguak

Les Euskariens furent les habitants primitifs et les civilisateurs de L'Italie.

Azken kapitulu honetan aurrekoan luze agiritako ideiei jarraikiko zaie, baina ez du ukatzen inoiz euskarak latinari ere dion zorra. Hemen, beraz, lehen aintzinateko euskal maileguak aipatuko ditu, ondoren, bigarren aintzinatean euskarak latinari hartutakoak, eta azkenik gaztelania, frantsesari eta beste erromantzei zor dizkien maileguen hiztegia egingo duela adierazten.

Hitz batzuetan oinarrituz, adibidez, *bi-*, *pil-* en moduan hasitakoak aztertuz, ondoriozkatuko du euskal afrikarrak izan zirela harriak jasotzeko, obeliskoak eta piramideak altxatzeko antzearen sortzaileak⁶⁵.

Ez da harrizkoa ere aurkitzea noizpehinka honelakorik:

Le nom de l'oie, antzera, antzara, a fourni le mot latin anser: il serait ridicule de vouloir venir le nom du canard, ate, ahate, ahale, du latin anas (D, 83).

Baina, Chaho filologoarentzat ez da hitza soilik iragaiten hizkuntza batetik bestera, adierazten duen mundu osoa berarekin darama, eta inongo dudarik gabe ipuin zenbait, euskaldunen ele zahar bat baino gehiago bigarren aintzinatean keltarregana igaro ziren:

il est hors de doute que les contes bleus, les fictions romanesques ou poétiques, les traditions ou vieux récits (*Elbe zahar*) des Euskariens, fournirent plus d'une fable religieuse aux celtes de la seconde antiquité (D, 86).

Idea bitxi guzti hauek hala nola beren jarraitzaileenak aski gordinki kritikatu eta deuseztatu zituen Mitxelena irakasle zorrotzak azken hitzokin: «Irudipenezkoa baizik ez baita, orain arte behintzat, multzo hori guztiori ahaidetasun kontuan biltzen duen lokarria»⁶⁶.

(61) M. J. Klaproth, «Comparaison du basque avec les idiomes asiatiques, et principalement avec ceux qu'on appelle sémitiques», *Mémoires relatifs à L'Asie*, Paris, Librairie orientale, Dondey-Dupré, 1824, 214-224.

(62) M. J. Klaproth, «Compte-rendu de la Dissertation de Darrigol». *Le Temps, journal politique de Paris*, 1831, n° 207.

(63) X. Raymond, «Compte-rendu du Voyage en Navarre de Chaho». *Le Temps...*, 1836, n° 215.

(64) *Bulletin littéraire et scientifique*, Paris, 1836, n° 216, «Compte-rendu des Etudes Euskariennes de M. A. d'Abbadie et de J. A. Chaho»; «Compte-rendu de la lettre de A. Chaho à X. Raymond», n° 217.

(65) «Il est hors de doute que les Euskaro-Africains furent les inventeurs, dans l'art de dresser des obélisques et d'élever des pyramides» (D, 74).

(66) Koldo Mitxelena, «Euskararen izterlenguauak direla eta», *Euskera* XXIV, 1979, 162. [Orain PT-en bildua].

Bestetik, Gorrotxategi irakasleak, errepassu eder bat eman ondoren Poza, Oihenart, Mayans, Humboldt, Mitxelena eta besteen iritziei antzinako euskararen mugez, hauxe esaten digu: «Lo más que se puede decir con gran probabilidad de acertar es que el vascuence a lo largo de los siglos inmediatamente anteriores a la conquista romana y durante ésta había sufrido un retroceso paulatino hacia las zonas más agrestes y montañosas, donde se hablaría como lengua única»⁶⁷.

Hiztegiaren hitzaurrean aipatutako gaiez gain erabiltzen ditu Chahok saihets gai bezala kontsidera ditzakegunak, baina ez horregatik garrantzi guttiagokoak, hala, euskal idazleak, euskara eredia eta euskal eskola.

Joanes Etxeberri Ziburukoaren *Noelak* aipatzen du eta bertsozile on bezala dauka, *bon versificateur*, (GA, 6). Arnauld Oihenart bere eredia, antza, errefrau ederren oso bilduma polit baten historia bikain baten, zenbait kanta eta Silvain Pouvreau-ri bere hiztegirako zuzendu ohar zuhur zenbaiten egilea (GA, 4). Hiribarren, *Eskaldunac* poema liburuaren egilea, goiargiz jantzia eta poeta distirant (GA, 7). Eta Goyhetche abadea, La Fontaine-ren alegien itzultzaile dotorea, Delille lapurtarra omen dena⁶⁸.

Aipatzen digu nola Hiribarren, bere adiskidea, haserretu zaion Archuri eginiko kritikarengatik, baina erantzuten dio aintzinakoen grafiak zaindu beharrezkoak direla behar bezala irakur daitezzen Axular, Larregi, Etxeberri, Haraneder, Xurio, eta Baratziart⁶⁹.

Lapurdiko euskalkia, eta batipat Sara, Donibane Lohitzune eta kostaldeko euskara dela ikasi behar dena, eta hau jeloski gontserbatzeaz aparte eten gabe berretzen saiatu behar dela, dio Chaho xuberotarrak⁷⁰, euskal literaturaren historian aberatsena delako, eta gehien landu dena Larramendi aintzin eta gero.

Eskolaz ere ematen digu bere iritzia eta hauxe da. Euskaldunek Instituto Nazional bat beharko lukete, artea eta zientzia guztiak lantzeko Akademia bat, hots, zibilizazio independente bat, heziketa kontseilaritza bat, agian inoiz izango ez duena, euskara bakarrik erabiltzea eskoletan, eta honen inguruan liburutegia, literatura eta falta zaizkigun liburuena, hitz batez, ez dugun guztia eta nazio handiek mendeen poderioz eta laguntzaz baizik lortu ez dutena. Benetan interesgarri dirudi bere hitz propioak berridazteak hemen, ondoren:

Il faudrait aux Basques un Institut national, une Académie par sections de tous les arts et de toutes les sciences, c'est-à-dire une civilisation indépendante, un ministère de l'Instruction publique que nous n'aurons peut-être jamais, *l'emploi exclusif de la langue euskarienne dans les écoles*, à côté de cela, les bibliothèques, la littérature, les livres qui nous manquent; il nous faudrait en un mot tout ce que nous n'avons pas, et ce que les grands nations n'ont acquis elles-mêmes qu'à l'aide des siècles (D, 30).

Badakigu, jakin ere, Chaho azti bat zela eta urrunera ikusten zuela, ikusmen dohai berezi batez jantzirik zegoela, eta bere igerkizunak nola ortografiaren batasun-

(67) Joaquin Gorrochategui, «Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo», *ASJU*, XIX-2, 1985, 571-594.

(68) Jacques Delille (1738-1813), frantses akademikoa, Virgilioren itzultzailea, arrakasta handikoa.

(69) *Le Messager de Bayonne*, 19-1-1854.

(70) «Le basque de Sare, de Saint-Jean-de-Luz et de la côte, voilà le dialecte qu'il faut étudier de préférence, qu'on doit être jaloux de conserver et de reproduire sans cesse» *Le Messager de Bayonne*, 7 janvier 1854, n° 386, 2.

narena menderdi baten ordez ehun urte edo gehixeago egiaztatzeko behar izan bada, edota irakaskintzarena zertxobait haboro, argi eta garbi utzi zigun zein bide zen egokien beste herrialdeek bezala benetan gu geuren jabe eta buru izan gintezten. Amaitzeko Chahoren hiztegiak ikuspegitxo hau, eman dezagun adierazgarri bezala, hitz maileguen, lehen partea izango zenaren lehen hitza:

ABADE.- A, Abbé, s.m. chef d'une abbaye d'hommes, d'un monastère ou communauté religieuse: par extension un ecclésiastique. Dans la Navarre et dans quelques autres provinces, le prêtre pourvu d'une cure, le Curé. I Abad, s.m. el superior de un monasterio ó convento donde viven en comunidad los monjes. En Navarra y otras provincias, el Cura párroco. +ABBA, ABBAS, atis, m. Monasterii praefectus, Parochus, i, m.

Le mot la, ABBAS est pris quelquefois dans le sens de père, père spirituel, directeur. V. au Tabl. gram. 1° Les règles de la Décl., invariable en chaque dialecte, et grammaticalement universelle, régulière, pour tous les mots de l'idiome sans exception, à l'aide de terminatives qui représentent l'article, le pronom démonstratif et les prépositions des langues analytiques, aux trois modes de l'Indéfini, du singulier et du pluriel, en prenant pour paradigme tout mot primitif, indécliné; 2° La série de ces term, de la Décl., et les particules euphonique E, I, R, U; 3° Les règles de la Conj. par les term. *Tu, du, Te, turic, tuz, tua, tia, tuco, turen, tute, Tze, tzen, tzea, tzia, tzean, tzian, tzearekin, tziareki, tzeaz, tziiaz, tzez*; 4° *Goa, tasun, tarzun*; 5° *Ar, ti, tar, tiar*; 6° *Gai, guei, Gabe, bague, Bear, behar, Nai, nahi, Uste*; 7° *Dun*; 8° *Orde*.

Ez da harritzekoa Chahok bakarrik hasi zuen lan erraldoi hau bere laurdenean edo, soilik bukatua izana, eta sortu zituen esperantzak ez bazituen bete, baina bere horretan ere dituen balioak ukaezinak dira d'Amatzek dioen bezala⁷¹.

Egungo zientziak ematen dituen aurrerapenen medioz eta talde lanean Mitxelena irakasleak hasi eta Sarasolaren zuzendaritzapean egiten ari den *Orotariko euskal hiztegia* Chahorenaz baliagarri den neurrian balia dadin nahiko genuke, opa diogularik zori hobeargorik izan dezan.

(71) «Chaho mit dès lors tous ses soins à la redaction de son Dictionnaire basque, français, latin et espagnol, 1855-1857, oeuvre curieuse, dont la valeur est certaine» (Roman d'Amat, *Dictionnaire de biographie française*, Paris, Librairie Letouzey et anê, 1959, t. VIII, 170).